

The Consequences of Implementing the Principles of the White Revolution on the Industrial Sector during the Reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi

Najme sajjadi¹
Ali bigdeli²
Majidreza Rajabi³

Abstract

The implementation of the White Revolution program in the 1960s, a turning point in Iran's contemporary history, brought significant positive and negative changes to various economic and social sectors. Although much of the program focused on agriculture, its effects extended to other sectors, especially industry, which had a reciprocal relationship with agriculture. This study examines and identifies the impact of the 1960s reforms on the industrial sector. It seeks to answer the question: What were the outcomes of implementing the principles of the White Revolution for the industrial sector? The research was conducted using the historical method with a descriptive-analytical approach, relying on library resources and archival documents. The findings indicate that the White Revolution program had negative effects on the industrial sector. Specifically, the implementation of land reform led to imbalances and a reduction in the flow of raw materials from agriculture to industry, a decline in the production of industrial machinery, and the inefficient transfer of agricultural labor to industry. Moreover, implementing the principles of "selling shares of state-owned factories" and "expanding ownership of productive units" transformed the structure of industrial ownership and resulted in state-dependent industrial investments. Finally, the implementation of the principle of "workers' participation in factory profits" became a tool for controlling the labor force and securing their political support.

Key words: Pahlavi, White Revolution, Land Reform, Industrial Development, Agricultural Development, Mohammad Reza Shah

1- PhD Candidate of history department, central Tehran branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: najme.sajjadi@iau.ac.ir

2- Professor of History Department, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: alibigdeli.hist@iau.ac.ir

3- Assistant Professor of History Department, central Tehran branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: mr.rajabi@iau.ac.ir

Date received: 13.11.2025, Date of accepted: 02.01.2026

Introduction

One significant aspect of the country's industrial development during the 1340s and 1350s (1960s–1970s) was its concurrence with the implementation of the White Revolution program. This overlap is important both for the increased intervention of the monarchy in managing the industrial sector and for the sector's exposure to the outcomes of the reforms. From the late 1330s (late 1950s), after changes in the duties and authority of the Plan Organization, this institution – acting as a design and planning body with the assistance of foreign advisers – placed the preparation of the Third Development Plan, including industrial development programs, on its agenda. The Cabinet approved the plan on 18 Shahrivar 1341 (September 9, 1962), during Asadollah Alam's premiership. The general objective of the Third Plan in industry and mining was to establish and develop industries and mines that could play a broad role in increasing national income. However, only a few months after the plan's approval, the Shah submitted a set of reform programs, titled the White Revolution, to a referendum, which Parliament approved in the same year. Among the clauses of the White Revolution reform program, the provisions on “land reform,” “the sale of shares of state-owned factories as backing for land reform,” “workers' participation in factory profits,” and “the expansion of ownership of production units and the sale of factory shares to workers” were directly related to the performance of the country's industrial sector and factories. This reform program was approved at a time when no financial resources had been allocated for its implementation within the Third Development Plan, and a substantial portion of its provisions also conflicted with the industrial programs anticipated in the Third Development Plan. As a result, from the outset, the industrial sector was affected by the issuance of these reforms at the planning level, and this influence continued and deepened with their implementation.

Method

The beginning of program-based infrastructural and industrial development in Iran dates to the late 1320s (late 1940s), with the establishment of the Plan Organization and the formulation of the First Development Plan. These institutional and planning changes, despite numerous economic shortcomings, gradually laid the groundwork for organizing development and strengthening the industrial sector as one of the country's wealth- and employment-generating sectors. Nevertheless, in the following decades, the activities of this planning institution faced a major challenge: the direct intervention and active involvement of the Shah. This challenge peaked in the 1340s (1960s) with the sudden implementation of the principles of the White Revolution, and the industrial sector, influenced by this revolutionary and directive program, encountered an unpredictable situation. The main objective of this research is to examine the extent to which the industrial sector was affected by the reform program of the 1340s. Using a historical method and a descriptive–analytical approach, and based on the study of archival documents and historical and library sources, the study seeks to answer the question of what the outcomes of implementing the principles of the White Revolution were for the industrial sector. The significance of this research lies in elucidating the transformations of the industrial sector during the final two decades of Mohammad Reza Shah's rule, from the perspective of

the interventionist role of the monarchical institution and the marginalization of long-term industrial planning during this period.

Findings

In the study, an effort was made to examine, one by one, the principles of the White Revolution that were directly related to the industrial sector – specifically, the first, third, fourth, and thirteenth principles – and to analyze their effects on this sector. The examination of the first principle of the Revolution, land reform, identified three key characteristics regarding its impact on the industrial sector: (a) imbalance and reduction in the inflow of primary raw materials from the agricultural sector to industry, along with disruption in the process of transforming agricultural products into manufactured goods in factories and industrial centers; (b) a decline in the utilization of industrial machinery due to reduced demand from the agricultural sector; and (c) inefficient transfer of labor from the agricultural sector to industry. Based on these characteristics, the impact of land reform on the industrial sector is assessed as negative. In analyzing the effects of the third principle of the Revolution – the sale of shares of state-owned factories as a means of financing land reform – and the thirteenth principle, which involved expanding ownership of industrial units and converting them into public joint-stock companies – it was concluded that their implementation led to the formation of a newly emerging industrial class, primarily through the investment of former owners. In reality, the implementation of these principles did not lead to genuine public participation – particularly that of the working class – in the ownership of industrial units, as this class was fundamentally unable to purchase factory shares. Moreover, due to their lack of sufficient experience and awareness of industrial relations – especially in securing credit, marketing products, and competing with foreign firms – this new class became, from the outset, an economic group dependent on continual government support. This was especially true given that most of the state-owned factories whose shares were transferred already suffered from numerous managerial and financial deficiencies.

Furthermore, the obligation imposed on the private sector to transfer factory shares significantly reduced incentives for domestic industrial investment. Industrialists who were compelled to relinquish approximately 50 percent of their factory shares, even after receiving payment, found that if they reinvested the proceeds and established new industrial enterprises, they would again be required to transfer shares. Consequently, in an effort to safeguard their capital, their inclination to invest domestically gradually diminished, and a significant portion of private-sector capital was transferred abroad instead of being reinvested in industrial production.

Moreover, the sharing of factory profits with workers in accordance with the fourth principle of the Revolution served less as a mechanism for structural reform of the industrial sector, productivity enhancement, or transformation of production relations, and functioned instead primarily as a political and control-oriented tool. Its purpose was to secure the support of the working class, prevent their inclination towards communist ideologies, and avert labor conflicts and tensions – particularly those experienced in industrialized countries over collective and communal ownership. As a result, these

profit payments became fixed rewards that lacked any capacity to stimulate production, profitability, or efficiency within production units, resembling instead a wage supplement or annual bonus. This prioritization of political considerations intensified friction between workers and industrial owners in the private sector and contributed to the weakening of industrial management in the country, especially during the final decade of the Pahlavi era.

Conclusion

Through the examination and analysis of historical data and sources in this study, it is concluded that although the first, third, fourth, and thirteenth principles of the White Revolution were implemented with objectives such as modernizing the agricultural sector, popularizing industrial ownership, and creating an organic link between agriculture and industry, these objectives were not achieved in practice. On the contrary, their implementation caused a series of disruptions in the existing mechanisms of the industrial sector. The overall findings indicate that the reform programmer of the 1340s, which lay outside the framework of the Third Long-Term Development Plan, was unable to create the necessary coordination and convergence between the agricultural and industrial sectors. This lack of coordination resulted in a structural rupture between industry and agriculture. In effect, rather than benefiting from the reforms, the industrial sector suffered as a result of their implementation. This outcome most clearly reflects the consequences of the directive and top-down execution of reforms by the monarchical institution, undertaken without adequate anticipation of the required financial and human resources or the preparation of the necessary institutional foundations.

Bibliography

- Amuzegār, Jahāngir (1376). *Farāz va forud-e dudmān-e Pahlavi*, trans. Ardeshir Lotf-Aliān. Tehran: Markaz-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb.
- Barrier, J. (1363). *Eqtesād-e Irān (1279–1349)*. Tehran: Mo'asseseh-ye Hesābrasi-ye Sāzmān-e Sanāye'-e Melli va Sāzmān-e Barnāmeḥ.
- Bāziyār, Homātāj (1350). *Shāh va Enghelāb-e Sefid: Eslāhāt-e Arzi, Sherkat-hā-ye Ta'āvoni-ye Rustāyi va Sahāmi-ye Zerā'i*. Tehran: Edāreh-ye Koll-e Negāresh-e Vezārat-e Farhang va Honar.
- Pahlavi, Mohammad-Rezā (1345). *Enghelāb-e Sefid*. Tehran: Chapkhāneh-ye Bānk-e Melli.
- Pahlavi, Mohammad-Rezā (1385). *Pāsokh be Tārikh*, trans. Hossein Aboutorābiān. Tehran: Zaryāb.
- Towse'eh dar Irān 1320-1357 (Khāterāt-e Manuchehr Gudarzi, Khodādād Farmānfarmāyiān va 'Abdolmajid Majidi) (1381). Tehran: Gām-e Now.
- Sudāgar, Mohammad-Rezā (1378). *Roshd-e Sarmāyedāri dar Irān: Marhaleh-ye Gostarash, 1342-1357*. Tehran: Pāzand.
- Ro'asā-ye Sāzmān-e Barnāmeḥ va Budjeh az Āghāz tā Tashkil-e Sāzmān-e Modiriyat va Barnāmeḥ-Rizi-ye Keshvar (1382). Tehran: Sāzmān-e Modiriyat va Barnāmeḥ-Rizi-ye Keshvar.
- 'Ālikhāni, 'Alinaqi (1381). *Siyāsāt va Siyāsatzozāri-ye Eqtesādi dar Irān (1340-1350)*. Tehran: Ābi.
- 'Amid, Mohammad-Javād (1381). *Keshāvarzi, Faqr va Eslāhāt-e Arzi dar Irān*, trans. Rāmin Amini-Nezhād. Tehran: Ney.
- Gozāresh-e Arzyābi-ye Barnāmeḥ-ye Chahārom va Durnamā-ye Bist-Sāleh (1346). Tehran: Sāzmān-e Barnāmeḥ.

- Gozāresh-e Moshkelāt va Mavāne‘-e Eqtesādi va Ejtemā‘i-ye Mekānizāšion-e Keshāvarzi-ye Irān (1338). Tehran: Enteshārāt-e Showrā-ye ‘Āli-ye Eqtesād.
- Lambton, A. K. S. (1394). Eslāhāt-e Arzi dar Irān: 1340-1345, trans. Mahdi Eshāqiyān. Tehran: Amir-Kabir.
- Majmu‘eh-ye Qavānin, Āyin-Nāmeḥ-hā va Tasvib-Nāmeḥ-hā-ye Mosavvab-e Showrā-ye Eslāhāt-e Arzi (1344). Tehran: Chapkhāneh-ye Majles-e Showrā-ye Melli.
- Majidi, ‘Abdolmajid (1387). Khāterāt-e ‘Abdolmajid Majidi, ed. Habib Lājavardi. Tehran: Safheh-ye Sefid.
- McLeod, T. S. (1398). Barnāmeḥ-Rizi dar Irān, trans. ‘Ali-A‘zam Mohammad-Beigi. Tehran: Ney.
- Niyāzmand, Rezā (1393). Teknokrāsi va Siyāsatgozāri-ye Eqtesād dar Irān, ed. ‘Ali-Asghar Sa‘idi. Tehran: Louh-e Fekr.

Documents

- Markaz-e Pazhuhesh-hā-ye Majles-e Showrā-ye Eslāmi: Majlis.ir
- Qānun-e Eslāhāt-e Arzi (approved 4 Esfand 1338.)
- Qānun-e Sahim-Kardan-e Kārgarān dar Manāfe‘-e Kārkhāneh-hā-ye San‘ati va Towlidi (approved 17 Dey 1341.)
- Qānun-e Ta’sis-e Sherkat-hā-ye Sehāmi-ye Kārkhāneh-hā-ye Irān va Forush-e Sahām (approved 3 Khordād 1344.)
- Qānun-e Gostarash-e Mālekiyat-e Vāhedhā-ye Towlidi (approved 3 Khordād 1354.)
- Asāsnāmeḥ-ye Sāzmān-e Māli-ye Gostarash-e Vāhedhā-ye Towlidi (approved 11 Mordād 1354.)
- Kemām (Ketābkhāneh, Muzeh va Markaz-e Asnād-e Majles-e Showrā-ye Eslāmi): Arian.ical.ir
- Shomāreh-ye Madrak: Alef-17551 (Āmār va Gozāresh-hā-ye Dowlati: Elghā-ye Rezhim-e Arbāb-Ra’iyati, Eslāhāt-e Arzi.(... ,
- Mosavvabāt-e Majles-e Showrā-ye Melli (Mashruteh.org.)
- Dowreh-ye 19, 26 Bahman 1337 (Qānun-e Vāgozāri-ye Ekhtiyārāt-e Modir-‘Āmel-e Sāzmān-e Barnāmeḥ be Ra’is-e Dowlat.)

Magazines & Newspapers

- Ruznāmeḥ-ye Ettelā‘āt, sal-e 38, no. 11337, 19 Esfand 1342, p. 8.
- Majalleh-ye Otaq-e Sanāye‘ va Ma‘āden, no. 2, Shahrivar 1342, pp. 4, 48.
- Haftēh-Nāmeḥ-ye Otaq-e Bāzargāni va Sanāye‘ va Ma‘āden-e Irān, no. 8, Khordād 1355, pp. 24-28.
- Tārikh-e Shafāhi-ye Hārvārd: Irangistory.net.
- Khordju, Abolqāsem, January 1985, Navare 3.
- Markaz-e Āmār-e Irān: Amar.org.ir.
- Sarmeshmāri-ye ‘Omumi-ye Nofus va Maskan (1335, 1345, 1355).

اثرات اصلاحات ارضی و اصول انقلاب سفید بر بخش صنعت در حکومت محمدرضا شاه پهلوی^۱

نجمه سجادی^۲

علی بیگدلی^۳

مجیدرضا رجبی^۴

چکیده

اجرای برنامه اصلاحات ارضی و اصول انقلاب سفید در دهه ۱۳۴۰، به عنوان یکی از نقاط عطف تاریخ معاصر ایران، تحولات مثبت و منفی گسترده‌ای را در بخش‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی جامعه در پی داشت. بخش عمده‌ای از این برنامه بر بخش کشاورزی متمرکز بود، اما به طور قطع پیامدهای اجرای آن به دیگر بخش‌ها، به ویژه بخش صنعت، که رابطه‌ای متقابل با کشاورزی داشت، منتقل می‌شد. مسأله این پژوهش واکاوی اثرپذیری بخش صنعت از اصلاحات دهه ۱۳۴۰ با تأکید بر وجوه منفی آن است و تلاش دارد به این پرسش پاسخ دهد که نتایج منفی اصلاحات ارضی و اصول مکمل آن بر بخش صنعت چه بوده‌اند؟ برای پاسخ به این پرسش از رویکرد توصیفی-تحلیلی با تکیه بر اسناد و منابع تاریخی استفاده شده است. یافته‌های این پژوهش نشان از آن دارند که اصلاحات ارضی موجب ناترازی و کاهش ورود مواد خام از بخش کشاورزی به بخش صنعت، کاهش تولید ماشین‌آلات صنعتی و همچنین انتقال ناکارآمد نیروی کار کشاورزی به بخش صنعت شد. همچنین اصل «فروش سهام کارخانه‌های دولتی و گسترش مالکیت واحدهای تولیدی»، موجب سرمایه‌گذاری‌های وابسته به دولت شد و در نهایت اصل «سهیم‌شدن کارگران در سود کارخانه‌ها»، به جای ایجاد تحول ساختاری، به ابزاری سیاسی برای کنترل نیروی کار و جذب حمایت آنها مبدل شد.

واژه‌های کلیدی: پهلوی، انقلاب سفید، اصلاحات ارضی، توسعه صنعتی، توسعه کشاورزی، محمدرضا شاه

۱- سجادی، نجمه؛ بیگدلی، علی؛ رجبی، مجیدرضا (۱۴۰۴)، اثرات اصلاحات ارضی و اصول انقلاب سفید بر بخش صنعت در حکومت محمدرضا شاه پهلوی، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، تهران: ص ۴۵-۶۱.

۲- دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: najme.sajadi@iau.ac.ir

۳- استاد گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: alibigdeli.hist@iau.ac.ir

۴- استادیار گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: mr.rajabi@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۲

مقدمه

یکی از جنبه‌های مهم مرتبط با توسعه صنعتی کشور در طول دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰، همزمانی آن با اجرای برنامه اصلاحات ارضی و اصول انقلاب سفید بود. این امر، هم به لحاظ افزایش دخالت نهاد سلطنت در حوزه مدیریت بخش صنعت و هم از جهت تأثیرپذیری این بخش از نتایج اصلاحات، حائز اهمیت است؛ از اواخر دهه ۱۳۳۰، پس از تغییراتی که در وظایف و حوزه اختیارات سازمان برنامه پدید آمد (مصوبات مجلس، دوره ۱۹، ۲۶ بهمن ۱۳۳۷)، این سازمان به عنوان یک نهاد طراح و برنامه‌ریز با کمک گروهی از مشاوران خارجی، تهیه برنامه عمرانی سوم و در زیرمجموعه آن برنامه‌های توسعه صنعتی را در دستور کار قرار داد (مک‌لئود، ۱۳۸۰: ۹۰). برنامه سوم که تدوین آن از سال ۱۳۳۷ در دفتر اقتصادی سازمان آغاز شده بود، در اواخر دوره نخست‌وزیری علی امینی به هیئت وزیران ارائه شد و در ۱۸ شهریور ۱۳۴۱ در دوره نخست‌وزیری اسدالله علم به تصویب هیئت دولت رسید. تعطیل بودن مجلس شورای ملی و مجلس سنا در آن مقطع موجب شد که این برنامه بدون آنکه به تصویب مجلسین برسد، اجرایی گردد. (مرکز پژوهش‌های مجلس، قانون برنامه عمرانی سوم: ۱۸ شهریور ۱۳۴۱). اهداف کلی برنامه سوم در حوزه صنایع و معادن، «ایجاد و توسعه آن دسته از صنایع و معادنی بود که به شکلی گسترده در افزایش درآمد ملی اثرگذار بودند.» در کنار آن «ازدیاد فرصت‌های شغلی و توزیع عادلانه‌تر درآمدهای صنعتی»، «صرفه‌جویی بیشتر ارزی از طریق افزایش تولید برخی کالاهای وارداتی» و «افزایش درآمد ارزی از طریق صادرات بیشتر»، از اهداف ثانوی این برنامه در بخش صنایع بود (مجله اطاق صنایع و معادن، شهریور ۱۳۴۲: ۶۸)، اما تنها چند ماه بعد از تصویب برنامه سوم، شاه مجموعه‌ای از برنامه‌های اصلاحی را با عنوان انقلاب سفید به فرمانروم گذاشت که در همان ماه به تصویب مجلس رسید (کمام، ش مدرک: الف ۱۷۵۵۱). از میان بندهای برنامه اصلاحی انقلاب سفید، بندهای «اصلاحات ارضی»، «فروش سهام کارخانجات دولتی به عنوان پشتوانه اصلاحات ارضی» «سهیم‌کردن کارگران در سود کارخانه‌ها» و «گسترش مالکیت واحدهای تولیدی و فروش سهام کارخانجات به کارگران» به طور مستقیم به عملکرد حوزه صنعت و کارخانجات کشور مرتبط بودند. مطابق اصل اول این برنامه، تغییراتی اساسی در میزان و نحوه مالکیت ارضی کشور به منظور افزایش بهره‌وری عمومی جامعه ایجاد می‌شد و با تغییر شیوه مالکیت، زمین‌های کشاورزی از فنودال‌ها یا مالکان بزرگ به خرده مالکان و کشاورزان می‌رسید. مطابق اصل سوم برنامه، برای تأمین سرمایه مورد نیاز در بازرخرد اموال مالکان و در اختیار قراردادن زمین‌های خریداری‌شده به کشاورزان، اصل فروش سهام کارخانجات دولتی به عنوان پشتوانه اصلاحات ارضی مطرح شد، تا از راه فروش سهام کارخانجات دولتی، برنامه اصلاحات ارضی به مرحله اجرا برسد. همچنین مطابق اصل سیزدهم، سهام کارخانه‌ها و واحدهای صنعتی بزرگ براساس قانون گسترش مالکیت واحدهای تولیدی، به تدریج به کارگران و عامه مردم فروخته می‌شد و در نهایت مطابق اصل چهارم این برنامه، کارگران و کارفرمایان کارخانه‌جات به واسطه سندیکاهای خود و مطابق قراردادهای جمعی کارگری، بدون دخالت دولت، در سود خالص واحدهای صنعتی شریک می‌شدند (مرکز پژوهش‌های مجلس، قانون سهیم کردن کارگران در منافع کارگاه‌های صنعتی و تولیدی: ۱۷ دی ۱۳۴۱). تصویب این برنامه اصلاحی در حالی صورت گرفت که نه تنها هیچ اعتباری برای اجرای آنها به ویژه در بند اصلاحات ارضی در برنامه سوم در نظر گرفته نشده بود (توسعه در ایران، ۱۳۸۱: ۳۵۰ و ۴۱۰)، بلکه حتی بخش عمده‌ای از بندهای این برنامه در تداخل با برنامه‌های صنعتی پیش‌بینی شده در برنامه عمرانی سوم بود؛ تا جایی که بعدها در دوره نخست‌وزیری حسنعلی منصور، به این علت که برنامه سوم قبل از تصویب اصول انقلاب سفید، تدوین شده و اهداف انقلاب در آن به طور کامل منظور نشده بود، پس از یک سال و نیم از زمان آغاز آن، مورد بازبینی قرار گرفت (روزنامه اطلاعات، ۱۹ اسفند ۱۳۴۲: ۸). صفی اصفیا رئیس سازمان برنامه در دهه

۱۳۴۰، بر این نکته تأکید دارد که: «اصلاحات ارضی در واقع یک سیاست حکومتی و مملکتی بود و این فکر از سازمان برنامه بیرون نیامد». همچنین اشاره می‌کند که آنها بعد از نهایی شدن برنامه اصلاحات ارضی، آن را در درون برنامه‌های عمرانی سازمان پیاده کردند (رؤسای سازمان برنامه و بودجه از آغاز...، ۱۳۸۲: ۱۰۶-۱۰۵). به این ترتیب بخش صنعت، از همان گام نخست، متأثر از ابلاغ برنامه اصلاحات، در حوزه برنامه‌ریزی دستخوش تغییر شد و سپس این تأثیرپذیری با اجرای اصلاحات ادامه یافت. بر این اساس، در این پژوهش با فرض بر اینکه بخش عمده‌ای از نتایج اجرای اصلاحات ارضی و اصول انقلاب سفید، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم به بخش صنعت منتقل شده است، تلاش می‌شود بر پایه مطالعه منابع تاریخی و کتابخانه‌ای، اثرات و پیامدهای اصلاحات دهه ۱۳۴۰ بر بخش صنعت واکاوی شود. تمرکز این پژوهش بر ابعاد منفی این پیامدها خواهد بود.

پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه پژوهش، مطالعه مقالات و آثار پژوهشی فارسی موجود نشان از آن دارد که محققان اغلب اصلاحات ارضی و انقلاب سفید را با تمرکز بر تحولات بخش کشاورزی و همچنین تحولات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بررسی کرده‌اند؛ برای مثال محمد جواد عمید، در کتاب «کشاورزی، فقر و اصلاحات ارضی در ایران» (۱۳۸۱)، با تمرکز بر بخش کشاورزی، به بررسی همه‌جانبه پیامدهای اصلاحات ارضی بر این بخش می‌پردازد. از منظر تحولات اجتماعی، علی اکبر رزمجو و محدثه رزمجو در مقاله «اثر اصلاحات ارضی بر ساختارهای اجتماعی ایران» (۱۴۰۲)، با تکیه بر داده‌های تاریخی و جامعه‌شناختی، پیامدهای چندبعدی اصلاحات ارضی را بر ساختارهای سنتی روستایی مورد ارزیابی قرار می‌دهند. همچنین بهزاد قاسمی و بهادر شهریاری، در مقاله «اصلاحات ارضی پهلوی دوم و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی آن» (۱۴۰۲)، تغییرات اجتماعی و اقتصادی بخش کشاورزی، ناشی از اجرای اصلاحات ارضی را کنکاش و بررسی می‌کنند. سارا خان‌رمکی و علی صباغیان نیز در مقاله «پیامدهای اجتماعی و تأثیرات هنجاری اصلاحات ارضی در ایران» (۱۴۰۳)، با رویکردی جامعه‌شناختی، پیامدهای اجتماعی برهم‌خوردن روابط سنتی ارباب رعیتی در پی اصلاحات ارضی را تحلیل می‌کنند. از منظر تحولات سیاسی، حسین ابوالحسن تنهایی و دیگران، در مقاله «بررسی پیامدهای سیاسی اصلاحات ارضی در ایران و تأثیر آن بر ساختار سیاسی دهه ۵۰ خورشیدی» (۱۳۹۲)، ابعاد سیاسی اصلاحات ارضی و پیامدهای آن در حوزه مشروعیت و ساخت قدرت در ایران را با تمرکز بر تحولات دهه ۱۳۵۰ مورد بررسی قرار می‌دهند. از منظر تحولات اقتصادی و عمرانی، نبی امیدی، در مقاله «تأثیر انقلاب سفید در دوره پهلوی بر اجرای برنامه عمرانی سوم» (۱۴۰۱)، با تمرکز بر پیوند میان اصلاحات ساختاری انقلاب سفید و سیاست‌های برنامه‌ریزی توسعه، به تأثیرپذیری برنامه عمرانی سوم از اجرای برنامه انقلاب سفید می‌پردازد و موانع ایجادشده در مسیر توسعه صنعتی و کشاورزی حاصل از تداخل این برنامه را تحلیل می‌کند. در مواردی نیز (برای مثال در میان پایان‌نامه‌ها) پیوند میان برنامه‌های انقلاب سفید و رشد اقتصادی کشور تحلیل و بررسی شده است. زهرا طاهری در پایان‌نامه «انقلاب سفید و تأثیر آن در تحولات اقتصادی عصر پهلوی» (۱۳۹۲)، تغییرات اقتصادی دهه ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ ایران را از منظر اثرپذیری از اصول انقلاب سفید مورد بررسی قرار می‌دهد. با این‌همه مطالعه مستقلی درباره اثرات برنامه‌های اصلاحی دهه ۱۳۴۰ بر بخش صنعت صورت نگرفته است و تلاش پژوهش حاضر آن است که با پرکردن این خلأ پژوهشی، از طریق تحلیل منابع کتابخانه‌ای، اسناد و مستندات آرشیوی، وجوه منفی این اثرگذاری را تبیین و روشن سازد.

۱. اثرات اجرای اصل «اصلاحات ارضی» بر بخش صنعت

قانون اصلاحات ارضی در ایران در سال ۱۳۳۸ به تصویب مجلس رسید (مرکز پژوهش‌های مجلس، قانون اصلاحات ارضی: ۴ اسفند ۱۳۳۸). این اصلاحات در سه مرحله به اجرا درمی‌آمد. در مرحله اول (۱۳۴۳-۱۳۴۱) که هدف آن خلع ید اقتصادی از مالکان بزرگ بود، کشاورزانی که روی زمین‌های زراعی کار می‌کردند با دریافت وام‌هایی که بازپرداخت پانزده ساله داشتند، حق خرید املاک مازاد مالکان را پیدا می‌کردند. طی اجرای این مرحله، هیچ مالکی نمی‌توانست حداکثر بیش از یک پارچه ده را در تصاحب خود نگه دارد. در مرحله دوم (۱۳۴۹-۱۳۴۳)، مالکانی که شخصاً به زراعت اراضی مزروعی خویش اشتغال نداشتند، می‌بایست این اراضی را به اجاره سی ساله کسانی که روی آن اراضی کار می‌کردند درمی‌آوردند یا به آنها می‌فروختند. سرانجام در مرحله سوم (۱۳۵۱-۱۳۴۹)، مالکانی که اجاره دادن اراضی را انتخاب کرده بودند، مجبور می‌شدند منافع حاصل از زمین را با زارع تقسیم کنند یا آن قسمتی را که زارع در آن زراعت می‌کرد، به او بفروشد. عمده مالکان فقط می‌توانستند زمین‌های غیرمسکونی را برای خود نگاه دارند، اما مانعی برای بهره‌برداری مکانیکی از آن زمین‌ها وجود نداشت (مجموعه قوانین، آئین‌نامه‌ها و...، ۱۳۴۴: ۴۵-۵۰).

دولت برای اجرای برنامه اصلاحات ارضی و ساماندهی خرده‌مالکان جدید در روستاها اقدام به راه‌اندازی تشکلهای صنفی کرد. در واقع ساختار جدیدی برای مدیریت تولید و عرضه محصولات کشاورزی طراحی شد؛ شرکت‌های تعاونی روستایی و عشایری، اتحادیه‌ها، شرکت‌های سهامی زراعی، شرکت‌های تعاونی تولید و شرکت‌های کشت و صنعت نمونه‌های این تشکلهای بودند که با هدف کمک به مالکان و افزایش درآمد آنها، فعالیت‌هایی مانند تأمین اعتبار و پرداخت وام به زارعان، ترویج استفاده از ماشین‌آلات صنعتی، ارائه روش‌های علمی کشاورزی، تأمین اجناس مصرفی، خرید محصولات و بازاریابی آنها و... انجام می‌دادند (لمبتون، ۱۳۹۴: ۲۷۹-۲۸۸). مجموعه این تعاونی‌ها و اتحادیه‌های تعاونی در ادامه، سازمان مرکزی تعاونی روستایی را تشکیل دادند که هدف اصلی آن واگذاری تدریجی اداره امور شرکت‌ها به کشاورزان و استقلال آنها در اداره امور خود بود (بازیار، ۱۳۵۰: ۲۲-۱۸). بررسی نتایج عملکرد این اتحادیه‌ها و تشکلهای نشان از بروز چالش‌هایی مختلف در تحقق اهداف آنها دارد، به ویژه آنکه زمینه و بستر مناسبی برای آشنایی روستاییان با آنها فراهم نشده بود. تعاونی‌های روستایی مرکب از دهقانانی که به یک‌باره صاحب زمین شده بودند، تجربه کافی برای حل و فصل مشکلات روستاییان را نداشتند و راه‌اندازی نهادهای جدید جانشین و ایجاد دستگاه‌های جدید تصمیم‌گیرنده با موانع بسیار مواجه بود. علینقی عالیخانی، وزیر اقتصاد در دهه ۱۳۴۰، با دیدگاه انتقادی درباره کیفیت فعالیت این تشکلهای، به تحمیلی بودن عضویت کشاورزان در آنها با زور و تهدید ساواک و همچنین هدررفتن بودجه‌ای هنگفت برای راه‌اندازی آنها بدون ایجاد آمادگی لازم در کشاورزان، اشاره می‌کند (عالیخانی، ۱۳۸۱: ۴۶). این در شرایطی بود که دولت خود در اداره این شرکت‌ها با مشکل کمبود مدیر یا نیروی کارآمد مواجه بود و کارمندان وزارت کشاورزی، نمی‌توانستند جایگزین مناسبی برای مالکان قدیمی و تجربه و آگاهی عمیق آنها از روند تولید و عرضه محصول در بخش کشاورزی باشند (خردجو، ۱۹۸۵: نواری ۳). عالیخانی همچنین اشاره دارد که مدیران بوروکرات وزارت اصلاحات ارضی که جایگزین اربابان و مالکان قدیم شده بودند، مسئولیتی در قبال کشاورز و تولید کشاورزی احساس نمی‌کردند و همین امر مشکلات متعدد برای دولت و کشاورزان پدید آورده بود (عالیخانی، ۱۳۸۱: ۱۲۴-۱۲۳). اگرچه دولت تلاش داشت به واسطه این تشکلهای و ارائه خدماتی همچون معافیت موقت از مالیات، اعطای اعتبار با شرایط آسان، اعطای سوبسید برای به زیر کشت بردن اراضی بایر، کمک به تأمین هزینه‌های آبیاری، در اختیار گذاشتن کود ارزان و تضمین خرید محصولات، سرمایه‌های داخلی و خارجی را به سمت سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی تشویق کند؛ اما ناتوانی دولت در تأسیس تعداد کافی تعاونی‌های روستایی و ارائه خدمات فنی لازم به کشاورزان، در کنار

تکافوی ناکافی کارشناسان فنی و اداری در انجام وظایفی که در گذشته به عهده مالکان بود، موجب ایجاد رکود و عدم تحرک در بخش کشاورزی و بی‌نظمی و بی‌علاقگی کشاورزان به ادامه کار شد (آموزگار، ۱۳۷۶: ۳۲۵-۳۲۳). مجموع این عوامل، کاهش راندمان در بخش کشاورزی در مقایسه با سایر بخش‌ها را در پی داشت. در چنین وضعیتی، این ذهنیت به تدریج در عده‌ای از سرمایه‌داران پدید آمد که سرمایه‌گذاری در هر بخشی در مقایسه با بخش کشاورزی، در اولویت قرار دارد. در واقع عمده مالکان، به‌طور غیرمستقیم تشویق شدند که سرمایه‌های خود را معطوف به سایر فعالیت‌های تولیدی و صنعتی نمایند و از بخش کشاورزی فاصله بگیرند (گزارش مشکلات و موانع اقتصادی و...، ۱۳۳۸: ۸). گزارش ارزیابی برنامه چهارم، تأثیر اصلاحات ارضی بر سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در کشاورزی را چنین تشریح می‌کند:

«پس از خاتمه اصلاحات ارضی به علت روشن نبودن سیاست دولت در امر مالکیت (وجود قوانین متعدد برای خلع ید از مالکین و زارعین صاحب نسق)، در سرمایه‌گذاری بخش خصوصی، در امر کشاورزی رکود به وجود آمده و ندادن مشوق‌های لازم برای سرمایه‌گذاری در این بخش و فقدان خدمات ضروری، بی‌میلی به سرمایه‌گذاری را تشدید کرده است.» (مجله اطاق صنایع و معادن، شهریور ۱۳۴۲: ۵).

در آغاز اجرای اصلاحات چنین پیش‌بینی می‌شد که کشور به دنبال افزایش درآمد کشاورزان، با افزایش تقاضای کالاهای مصرفی مواجه شود و این افزایش تقاضا، میزان تولید کارخانه‌ها را بالا ببرد و به این ترتیب بخش کشاورزی و بخش صنعت به صورت توأمان در چرخه توسعه قرار گیرند (همان: ۴)؛ اما با وجود حرکت سرمایه‌های بخش خصوصی به سمت فعالیت‌های تولیدی و صنعتی، پایین‌آمدن سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی، همزمان با تبدیل زمین‌های بزرگ سودآور به قطعات کوچک غیراقتصادی، موجب برهم خوردن توازن تولید این بخش با بخش صنعت شد. در مرحله دوم اجرای اصلاحات ارضی، میزان تولید و راندمان کشاورزی در هر هکتار به شدت کاهش یافت. این امر از یک سو موجب شد ایران که سالیان متمادی صادرکننده مواد تولیدی مصرفی از جمله گندم، برنج و... بود، به واردکننده این محصولات تبدیل شود (سوداگر، ۱۳۷۸: ۳۸۸). از سوی دیگر در تأمین مواد خام مورد نیاز بخش صنعت ناتوان شده و فرآیند دگردیسی فرآورده‌های کشاورزی و تبدیل آنها به کالاهای تولیدی (برای مثال تبدیل پنبه به پارچه) در کارخانه‌ها و مراکز صنعتی، با موانع متعددی مواجه گردد؛ در واقع نه تنها افزایش تقاضایی برای کالاهای مصرفی پدید نیامد، بلکه کارخانه‌ها با کمبود مواد اولیه خام مواجه شدند (عالیخانی، ۱۳۸۱: ۴۴).

علاوه بر ایجاد نیاز به مواد خام وارداتی در بخش صنعت، دستاوردهای حوزه صنعت نیز صرف تأمین هزینه‌های این واردات شده و به این ترتیب اثرات مخرب اصلاحات ارضی بر بخش کشاورزی، به تدریج به حوزه صنعت نیز سرایت می‌کرد؛ تا آن زمان بنگاه توسعه ماشین‌های کشاورزی، وظیفه پرداخت وام با بهره اندک برای خرید ماشین‌آلات کشاورزی و نیز آموزش رانندگان تراکتور و تعمیر ماشین‌ها را بر عهده داشت. این بنگاه از زمان تأسیس در سال ۱۳۳۰ تا اوایل دهه ۱۳۵۰، هزاران دستگاه تراکتور و کمباین به کشاورزان فروخت (سوداگر، ۱۳۷۸: ۴۰۲)؛ اما میزان فروش این بنگاه پس از اجرای برنامه اصلاحات ارضی مطابق انتظار افزایش نیافت و شبکه ارتباطات با روستاها برای سوخت‌رسانی و تعمیر ماشین‌آلات صنعتی نیز از میان رفت. رضا نیازمند معاون وزارت اقتصاد و مدیر سازمان گسترش و نوسازی صنایع در دهه ۱۳۴۰، بر این نکته تأکید می‌کند که رکود بخش کشاورزی، نیاز به تولیدات و ابزارآلات صنعتی را کاهش داد:

«ما در سازمان گسترش صنایع، طرح راه‌اندازی یک کارخانه تراکتورسازی را تهیه و آن را تأسیس کردیم. تا هنگامی که زمین‌داران بزرگ فعال بودند، تراکتورهای تولیدی این واحد

صنعتی به فروش می‌رفت، اما وقتی برنامه اصلاحات ارضی اجرا شد، یک زارع هم نمی‌توانست تراکتور بخرد. زمین زارعان آنقدر کوچک بود که آنها خودشان به همراه پسرانشان آن را با بیل شخم می‌زدند و به تراکتور احتیاجی نداشتند.» (نیازمند، ۱۳۹۳: ۱۴۹-۱۵۱).

به این ترتیب مشاهده می‌شود که گسستی ساختاری میان بخش صنعت و کشاورزی ایجاد شد؛ بخش صنعت نتوانست به طور ارگانیک از ورودی‌های بخش کشاورزی تغذیه کند و در مقابل بخش کشاورزی نیز از بهره‌گیری از تولیدات ابزاری بخش صنعت باز ماند. جدول زیر روند کاهشی میزان فروش تراکتور و کمباین را در سال‌های آغازین اصلاحات نشان می‌دهد:

میزان فروش تراکتور و کمباین از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۳

سال دستگاه	۱۳۴۰	۱۳۴۱	۱۳۴۲	۱۳۴۳
تراکتور	۱۲۳۳	۶۴۵	۱۳۳	۷۱۴
کمباین	۱۶۸	۱۹۵	۶	۳۶

منبع: عمید، ۱۳۸۱: ۱۷۵

البته این روند در سال‌های بعد دستخوش تغییر شد و استفاده از ماشین‌آلات صنعتی به تدریج در روند افزایشی قرار گرفت؛ با این تفاوت که اختلاف آشکاری در به کارگیری آنها در مناطق مختلف کشور پدید آمد. در برخی مناطق مانند استان سیستان و بلوچستان، یزد، ایلام و... میزان استفاده تا سال ۱۳۵۱ به شدت کاهش یافت، اما در مناطقی مانند مازندران، خراسان و مرکزی افزایشی بود. در واقع بعد از اصلاحات، عمده ماشین‌آلات صنعتی در مناطقی خاص، که بیشتر مورد توجه سرمایه‌گذاری‌های دولتی بودند، متمرکز شدند (عمید، ۱۳۸۱: ۱۷۶).

علاوه بر اثرگذاری مستقیم بر عملکرد حوزه صنعت، اجرای برنامه اصلاحات ارضی، اثرات غیرمستقیمی نیز بر این بخش داشت که حاصل تغییر و تحولات اجتماعی و جمعیتی بود؛ به این ترتیب که برهم‌زدن بدون مقدمه ساختار اقتصادی و تولیدی در روستاها، به تدریج موجی از مهاجرت روستاییان به شهرها را رقم زد. اصلاحات ارضی باعث شده بود زمین‌های بزرگ به قطعات کوچک تقسیم شوند، اما بسیاری از کشاورزان با وجود مالکیت بر این قطعات و خروج از وضعیت ارباب رعیتی، در مدیریت کشت و زرع، خرید تجهیزات، فروش محصول و تأمین هزینه‌های خود از این زمین‌ها با مشکلات فراوانی مواجه بودند. از این‌رو خانواده‌هایی که توانمندی لازم برای مکانیزاسیون و سرمایه‌گذاری در تولید زراعی را نداشتند، به تدریج با فروش این قطعات، در جست‌وجوی کار، روانه شهرها، به‌ویژه مراکز صنعتی اطراف شهرهای بزرگ شدند. اگرچه این شهرها و مراکز صنعتی آمادگی پذیرش و به کار گرفتن این حجم از نیروی کار جدید غیرمتخصص و آموزش‌ندیده را نداشتند، اما به جهت دسترسی به نیروی کار ارزان‌تر، از آنها استقبال کردند (نیازمند، ۱۳۹۳: ۱۵۱).

مقایسه میزان جمعیت شاغل در بخش کشاورزی و صنعت در فاصله سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۶ نشان از آن دارد که اگرچه در سال ۱۳۴۶ بخش کشاورزی همچنان در رتبه اول میزان اشتغال (۴۵/۹ درصد از جمعیت شاغل) را در اختیار داشت، اما این آمار در مقایسه با سال ۱۳۳۵ با کاهش مواجه بود. به این ترتیب که در سال ۱۳۳۵ درصد اشتغال در بخش کشاورزی بیش از ۵۰ درصد از جمعیت شاغل کشور را تشکیل می‌داد که این میزان در سال ۱۳۴۶ تا ۴۵ درصد کاهش پیدا کرده بود. در مقابل در سال ۱۳۳۵، درصد

اشتغال در بخش صنایع کمتر ۲۰ درصد از جمعیت شاغل کشور را تشکیل می‌داد که این میزان در سال ۱۳۴۶ تا بیش از ۲۰ درصد رسیده بود (مرکز آمار ایران، سرشماری سال ۱۳۳۵ و ۱۳۵۵).

۲. اثرات اجرای اصل «فروش سهام کارخانجات دولتی به عنوان پشتوانه اصلاحات ارضی» و اصل «گسترش مالکیت واحدهای تولیدی» بر بخش صنعت

مطابق اصل سوم انقلاب سفید، سهام کارخانجات دولتی به عنوان پشتوانه اجرای اصلاحات ارضی و تأمین سرمایه لازم جهت خرید املاک مالکان و واگذاری آنها به کشاورزان در نظر گرفته شد. در عین حال پیش‌بینی می‌شد واگذاری سهام کارخانه‌های دولتی، سرمایه‌های موجود در دست دولت را به بازار بکشانند و مدیریت واحدهای صنعتی نیز عقلانی‌تر شود. همچنین با عرضه سهام به عامه مردم، مشارکت سرمایه‌گذاری اجتماعی افزایش یابد. سازوکاری که در نهایت به افزایش تخصیص سرمایه مولد و به روزسانی فناوری منجر شود. با فروش سهام این کارخانجات (به غیر از صنایع ملی و مادر) به مالکان، ۵۲ کارخانه قند، نیشکر، نساجی و ابریشم‌بافی، مواد غذایی، سیمان و ... به شرکت‌های سهامی تبدیل و شرکت سهامی کارخانجات ایران را تشکیل دادند که سهام آن از سوی بانک کشاورزی به فروش می‌رفت (مرکز پژوهش‌های مجلس، قانون تأسیس شرکت‌های سهامی کارخانه‌های ایران و فروش سهام: ۳ خرداد ۱۳۴۴).

به این ترتیب فرصت اقتصادی تازه‌ای برای بخشی از مالکان بزرگ که زمین‌های خود را طی اصلاحات ارضی از دست دادند، فراهم آمد تا آنها به تدریج به سمت خرید سهام کارخانه‌ها و سپس سرمایه‌گذاری در تولیدات صنعتی و شرکت‌های کشت و صنعت بروند. این امر موجب به کار افتادن سرمایه آنها در بخش صنعت و اداره کارخانه‌های دولتی به صورت شرکت سهامی شد. در واقع طبقه‌ای نوظهور از صاحبان صنایع پدید آمد. با این همه این طبقه جدید که تجربه و آگاهی اندکی از مناسبات عرصه صنعت داشت، برای تأمین اعتبارات، فروش فرآورده‌های خود و همچنین مواجهه با رقبای خارجی به کمک‌های همیشگی دولت وابسته بود. جهانگیر آموزگار بر این عقیده است که این وابستگی موجب ایجاد محوطه‌ای محصور و محدود از صنایع نوینی شد که عملکرد آنها با بخش‌های دیگر اقتصاد و حتی سایر بخش‌های صنعتی داخلی پیوندی نداشت (آموزگار، ۱۳۷۶: ۳۱۷-۳۱۶). این نکته نیز حائز اهمیت است که بیشتر این کارخانه‌های دولتی که سهام آنها واگذار شد، با نارسایی‌های مدیریتی و مالی متعدد مواجه بودند. براساس گزارش کارشناسان بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه در سال ۱۳۴۲، بیشتر کارخانه‌های دولتی به علت افزایش سهم هزینه‌های اداری، نبود سیستم کنترل بودجه کارآمد، تکنیک‌های برنامه‌ریزی تولید، معایب خرید و فروش و ... دچار زیاندهی بودند (باری‌یر، ۱۳۶۳: ۲۷۸-۲۷۶).

از سوی دیگر مطابق اصل سیزدهم انقلاب سفید مبنی بر گسترش مالکیت واحدهای تولیدی، واحدهای صنعتی و معدنی و سایر واحدهای تولیدی به صورت شرکت سهامی عام درمی‌آمدند و مکلف بودند سهام خود را پس از حسابرسی و ارزیابی دقیق توسط مؤسسه‌های حسابرسی قابل قبول دولت و مطابق ضوابط شورای گسترش مالکیت، در درجه اول به کارگران و کارمندان خود، و بعد به کارگران و کارمندان سایر واحدهای تولیدی کشاورزان و سپس سایر مردم برای فروش عرضه کنند. این قانون در تیرماه سال ۱۳۵۴ به تصویب مجلس شورای ملی رسید و پیشی‌بینی‌ها این بود که تا پایان سال ۱۳۵۷، معادل ۹۹ درصد سهام متعلق به دولت در واحدهای دولتی (به استثنای صنایع مادر)، و ۴۹ درصد سهام واحدهای بخش خصوصی، در دست مردم قرار گیرند. بدین ترتیب مالکیت واحدهای تولیدی و صنعتی از راه سهام کارگران بین همگان پخش شده و تمام مردم در گسترش اقتصاد ملی شریک می‌شدند (مرکز پژوهش‌های مجلس، قانون گسترش مالکیت واحدهای تولیدی: ۳ خرداد ۱۳۵۴)، اما یکی از مشکلات

اجرای این اصل ناتوانی طبقه کارگر برای خرید این سهام‌ها بود. اگرچه همزمان با تصویب این قانون، اساسنامه «سازمان مالی گسترش واحدهای تولیدی» با سرمایه یک میلیارد ریالی و با هدف اعطای وام به کارگران برای خرید سهام نیز به تصویب رسید (همان، اساسنامه سازمان مالی گسترش واحدهای تولیدی، ۱۱ مرداد ۱۳۵۴)، اما به استناد گفته‌های مدیران دولتی دست‌اندرکار، طبقه کارگر ایرانی در آن مقطع، امکان پس‌انداز یا صرفه‌جویی مالی نداشت تا در کار خرید سهام سرمایه‌گذاری کند یا توان پرداخت وام داشته باشد (مجیدی، ۱۳۸۷: ۱۲۴).

البته مسأله مهم‌تر درباره نتایج اجرای این اصل، تداخل آن با منافع مالی صاحبان صنایع در بخش خصوصی بود که زمینه‌ساز خروج سرمایه از کشور شد. این اصل، انگیزه‌های لازم برای افزایش سرمایه‌گذاری از سوی این بخش را کاهش می‌داد. صاحبان صنایع که مجبور بودند حدود ۵۰ درصد سهام کارخانه خود را واگذار کنند، پس از دریافت پول، چنانچه مجدد آن را سرمایه‌گذاری کرده و صنایع جدیدی راه‌اندازی می‌کردند، بار دیگر ناچار به واگذار سهام بودند. از این رو با رویکرد حفظ امنیت سرمایه، به تدریج تمایل آنها برای سرمایه‌گذاری در داخل کاهش یافت و بخش عمده‌ای از سرمایه‌های بخش خصوصی، به جای بازگشت به چرخه تولید صنعتی، به خارج از کشور منتقل شد (همان: ۱۲۵).

۳. اثرات اجرای اصل «سهیم کردن کارگران در سود کارگاه‌های صنعتی و تولیدی» بر بخش صنعت

مطابق بند سهیم‌شدن کارگران در سود مراکز صنعتی، از سال ۱۳۴۲ کارفرمایان موظف بودند با نمایندگان کارگران یا اتحادیه‌های مربوطه پیمان‌های دسته‌جمعی کار منعقد کنند و این پیمان‌ها به کارگران امکان می‌داد که در سودی متناسب با تولید و صرفه‌جویی‌های ناشی از کاهش ضایعات سهیم شوند. کارگران همچنین حق داشتند خواهان سهیم‌شدن در سود خالص باشند (مرکز پژوهش‌های مجلس، قانون سهیم کردن کارگران در منافع کارگاه‌های صنعتی و تولیدی، ۱۷ دی ۱۳۴۱). برای اجرای این قانون، بانک رفاه کارگران به تأسیس چند صندوق تعاونی کارگری کمک کرد، تا بودجه لازم برای کمک به کارگرانی که قصد خرید داشتند، تأمین شود. هدف آن بود که از این طریق واحدهای بزرگ صنعتی با حفظ همکاری میان سرمایه و کار به فعالیت بپردازند و همبستگی میان کارگران و تکنسین‌ها و کارفرمایان تقویت شود (پهلوی، ۱۳۸۵: ۲۰۵-۲۰۴). شاه در کتاب انقلاب سفید درباره لزوم اجرای چنین اصلی می‌نویسد: «همچنان که رعایا را صاحب زمین کردیم تا احساس کنند سهمی از این مملکت دارند، باید برای کارگران نیز کاری می‌کردیم تا همین احساس نسبت به کارخانه‌هایی که در آن کار می‌کنند ایجاد شود» (پهلوی، ۱۳۴۵: ۱۰۲-۸۶). با اینکه به نظر می‌رسید این اصل با هدف از میان برداشتن دوگانگی و تضاد میان عوامل تولید، مشارکت کارگران در پیشرفت صنعتی و اشتراک منافع گروه‌های صنعتی در تحقق اقتصاد صنعتی تهیه و تدوین شده بود (پهلوی، ۱۳۸۵: ۲۰۶-۲۰۵)، اما در واقع اهدافی اجتماعی و سیاسی، از جمله دور نگه‌داشتن کارگران از گرایش‌های سوسیالیستی و کمونیستی و پیشگیری از معضلات و تشنجات کارگری کشورهای صنعتی بر سر مالکیت جمعی و اشتراکی را دنبال می‌کرد. جهانگیر آموزگار بر این عقیده است که این هدف صرفاً به عنوان هدفی پشت پرده محسوب نمی‌شد و شاه در صحبت‌های خود به صراحت به این موضوع اشاره می‌کرد: «در کشوری که کشاورزش مالک زمینی است که می‌کارد، کارگرش در سود و سهام کارخانه‌ای که در آن کار می‌کند شریک است، دانشجویش می‌تواند تحصیلات خود را انجام دهد، چگونه ممکن است افراد تحت تأثیر افکار و عقاید وارداتی از راه راست منحرف شوند» (آموزگار، ۱۳۷۶: ۳۵۶).

در واقع سهیم‌شدن کارگران در سود کارخانه‌ها که در ادامه اثرگذاری نامطلوبی بر شیوه کار و مدیریت منابع مالی کارخانه‌ها داشت، پیش از آنکه در راستای سیاست صنعتی‌سازی کشور و برآمده از تفکرات و برنامه‌ریزی مدیران و متخصصان این حوزه باشد، در خدمت اهداف سیاسی و اجتماعی مدنظر شاه بود. عبدالمجید مجیدی درباره کارکرد و نتیجه اجرای این بند از اصلاحات بر این

نکته تأکید می‌کند که «سهیم شدن کارگران در سود کارخانجات، به پاداشی تبدیل شد که قابلیت تولید، سودآوری و بالابردن کارایی واحد تولیدی را نداشت، بلکه یک حق ثابتی مثل اضافه حقوق یا پاداش سالانه بود» (مجیدی، ۱۳۸۷: ۱۲۳). در زمینه مسائل کارگری نیز مشکلاتی برای صاحبان صنایع پدید آمد؛ زیرا قانون سهیم کردن کارگران در سود کارخانه‌ها و پرداخت سود ویژه، موجب افزایش بهره‌وری یا تشویق افرادی که بیشتر کار کرده بودند، نشد، در مقابل بستر و زمینه اصطکاک گسترده کارگران و صاحبان کارخانه‌جات را فراهم آورد. براساس گزارش‌های اتاق بازرگانی و صنایع و معادن، اجرای این قانون، در ۹۵ درصد موارد ارتباطی به بهتر یا بدتر شدن بهره‌وری و میزان سود مراکز صنعتی نداشت و حتی مشکلات تازه‌ای برای صاحبان صنایع ایجاد کرد. در حالی که از قبل، مشکلات حل‌نشده‌ای در قوانین کار میان کارگران و صاحبان صنایع وجود داشت، مطابق این قانون جدید، بسیاری کارگران حاضر بودند رشوه بپردازند تا از کار اخراج شوند و بتوانند بابت اخراج پولی بگیرند و بعد در صنایع مشابه با حقوق بالاتر استخدام شوند. محمود رضایی (کارخانه‌دار و از اعضای اتاق بازرگانی تهران) در یکی از جلسات این اتاق در سال ۱۳۵۵، ضمن پرداختن به این مشکلات و اصطکاک‌ها، از فشار نیروهای دولتی بر صاحبان صنایع نیز خبر می‌دهد: «کارگران در اصفهان اعتصاب کردند و ۳۰ درصد اضافه حقوق خواستند و وقتی ندادم، مرا به کمیسیون امنیت بردند و مجبور به پرداخت کردند.» (هفته‌نامه اتاق بازرگانی و صنایع و معادن ایران، ش ۸، خرداد ۱۳۵: ۲۴-۲۸).

این گزارش‌ها نشان از آن دارند که سیاست تحمیلی پرداخت سود به کارگران، از سوی نهاد سلطنت، نه تنها مدیران نهادهای دولتی، بلکه صاحبان صنایع و سرمایه‌داران صنعتی بخش خصوصی را نیز با مشکلات متعدد مواجه ساخت.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف پاسخ‌دهی به این پرسش که وجوه منفی اجرای اصلاحات ارضی و اصول انقلاب سفید بر بخش صنعت چه بوده‌اند، با بررسی و تحلیل داده‌ها و منابع تاریخی، به این نتیجه رسید که اگرچه در اجرای این اصلاحات، اهدافی همچون نوسازی ساختار بخش کشاورزی، مردمی‌سازی مالکیت صنعتی و ایجاد پیوند ارگانیک میان بخش کشاورزی و صنعت دنبال می‌شد، اما در عمل، نه تنها این اهداف تحقق نیافت، بلکه اجرای آنها، زنجیره‌ای از اخلاف در سازوکارهای پیشین بخش صنعت را در پی داشت؛ براساس تحلیل داده‌های تاریخی ارائه شده در این پژوهش، سه سرفصل کلیدی در اثرگذاری اصلاحات ارضی بر بخش صنعت شامل، ناترازی و کاهش ورود مواد خام اولیه از بخش کشاورزی به بخش صنعت، کاهش به کارگیری ماشین‌آلات صنعتی به سبب کاهش تقاضا از سوی بخش کشاورزی و در نهایت انتقال ناکارآمد نیروی کار بخش کشاورزی به بخش صنعت شناسایی شد. در عین حال در بررسی اصول سوم، چهارم و سیزدهم برنامه انقلاب سفید نیز این نتیجه بدست آمد که اجرای آنها نه تنها مشارکت واقعی مردم و به‌ویژه طبقه کارگر در مالکیت واحدهای صنعتی را در پی نداشت، بلکه به بازتولید سرمایه‌داری و شکل‌گیری طبقه صنعتی نوظهور وابسته به دولت منجر شد. افزون بر آن، الزام بخش خصوصی به واگذاری سهام کارخانه‌جات، انگیزه‌های سرمایه‌گذاری صنعتی داخلی را به شدت کاهش داد و زمینه انتقال سرمایه به خارج از کشور را فراهم آورد. به علاوه سهیم شدن کارگران در سود کارخانه‌ها، بیش از آنکه در خدمت اصلاح ساختاری بخش صنعت، ارتقای بهره‌وری و تحول مناسبات تولیدی باشد، صرفاً کارکردی سیاسی و کنترلی، برای جلب حمایت طبقه کارگر و محفوظ نگه داشتن آنها از گرایش‌ات کمونیستی داشت. این تقدم ملاحظات سیاسی، گاه با تشدید اصطکاک کارگران و صاحبان صنایع، به تضعیف مدیریت صنعتی کشور منجر می‌شد. برآیند این بررسی‌ها نشان داد که برنامه اصلاحات دهه ۱۳۴۰، از ایجاد هماهنگی و همگرایی لازم میان بخش‌های مختلف اقتصادی ناتوان بود و پیامدهای منفی این ناهماهنگی، به تدریج به بخش‌های مختلف از جمله بخش صنعت سرایت می‌کرد؛ از این‌رو این بخش بیش از بهره‌مندی مثبت، از اجرای اصلاحات در این دوره، متضرر بود.

منابع

- آموزگار، جهانگیر (۱۳۷۶)، فراز و فرود دودمان پهلوی، ترجمه اردشیر لطفعلیان، تهران: مرکز ترجمه و نشر کتاب.
- باری‌یر، ج (۱۳۶۳)، اقتصاد ایران (۱۲۷۹-۱۳۴۹)، تهران: موسسه حسابرسی سازمان صنایع ملی و سازمان برنامه.
- بازیار، هماتاج (۱۳۵۰)، شاه و انقلاب سفید: اصلاحات ارضی، شرکت‌های تعاونی روستایی و سهامی زراعی، تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.
- پهلوی، محمدرضا (۱۳۴۵)، انقلاب سفید، تهران: چاپخانه بانک ملی.
- پهلوی، محمدرضا (۱۳۸۵)، پاسخ به تاریخ، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: زریاب.
- توسعه در ایران ۱۳۲۰-۱۳۵۷ (خاطرات منوچهر گودرزی، خداداد فرمانفرمائیان و عبدالمجید مجیدی) (۱۳۸۱)، تهران: گام نو.
- سوداگر، محمدرضا (۱۳۷۸)، رشد سرمایه‌داری در ایران: مرحله گسترش، ۱۳۵۷-۱۳۴۲، تهران: پازند.
- رؤسای سازمان برنامه و بودجه از آغاز تا تشکیل سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۲)، تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
- عالیخانی، علینقی (۱۳۸۱)، سیاست و سیاست‌گذاری اقتصادی در ایران (۱۳۴۰-۱۳۵۰)، تهران: آبی.
- عمید، محمدجواد (۱۳۸۱)، کشاورزی، فقر و اصلاحات ارضی در ایران، ترجمه رامین امینی‌نژاد، تهران: نی.
- گزارش ارزیابی برنامه چهارم و دورنمای بیست‌ساله، (۱۳۴۶)، تهران: سازمان برنامه.
- گزارش مشکلات و موانع اقتصادی و اجتماعی مکانیزاسیون کشاورزی ایران (۱۳۳۸)، تهران: انتشارات شورای عالی اقتصاد.
- لمبتون، آن.ک. س (۱۳۹۴)، اصلاحات ارضی در ایران: ۱۳۴۰-۱۳۴۵، ترجمه مهدی اسحاقیان، تهران: امیرکبیر.
- مجموعه قوانین، آئین‌نامه‌ها و تصویب‌نامه‌های مصوب شورای اصلاحات ارضی (۱۳۴۴)، تهران: چاپخانه مجلس شورای ملی.
- مجیدی، عبدالمجید (۱۳۸۷)، خاطرات عبدالمجید مجیدی، به کوشش حبیب لاجوردی، تهران: صفحه سفید.
- مک‌لنود، تاج. اس (۱۳۹۸)، برنامه‌ریزی در ایران، ترجمه علی اعظم محمدیگی، تهران: نی.
- نیازمند، رضا (۱۳۹۳)، تکنوکراسی و سیاست‌گذاری اقتصاد در ایران، به کوشش علی اصغر سعیدی، تهران: لوح فکر.

اسناد

- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی: Majlis.ir
- قانون اصلاحات ارضی (مصوب ۴ اسفند ۱۳۳۸)
- قانون برنامه عمرانی سوم (مصوب ۱۸ شهریور ۱۳۴۱)
- قانون سهمیم کردن کارگران در منافع کارگاه‌های صنعتی و تولیدی (مصوب ۱۷ دی ۱۳۴۱)
- قانون تأسیس شرکت‌های سهامی کارخانه‌های ایران و فروش سهام (مصوب ۳ خرداد ۱۳۴۴)
- قانون گسترش مالکیت واحدهای تولیدی (مصوب ۳ خرداد ۱۳۵۴)
- اساسنامه سازمان مالی گسترش واحدهای تولیدی (مصوب ۱۱ مرداد ۱۳۵۴)
- کمام (کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی: Arian.ical.ir)
- ش مدرک: الف ۱۷۵۵۱ (آمار و گزارش‌های دولتی: الغاء رژیم ارباب رعیتی، اصلاحات ارضی و ...)
- مصوبات مجلس شورای ملی: (سایت مشروطه: Mashruteh.org)

دوره ۱۹، ۲۶ بهمن ۱۳۳۷ (قانون واگذاری اختیارات مدیرعامل سازمان برنامه به رئیس دولت)

نشریات

- روزنامه اطلاعات، سال ۳۸، ش ۱۱۳۳۷، ۱۹ اسفند ۱۳۴۲، ص ۸
- مجله اطاق صنایع و معادن، ش ۲، شهریور ۱۳۴۲، صص ۴ و ۴۸.
- هفته‌نامه اتاق بازرگانی و صنایع و معادن ایران، ش ۸، خرداد ۱۳۵۵، صص ۲۴-۲۸.
- تاریخ شفاهی هاروارد: Irangistory.net
- ابوالقاسم خردجو، ژانویه ۱۹۸۵، نوار ۳.
- مرکز آمار ایران: Amar.org.ir
- سرشماری سال ۱۳۳۵، ۱۳۴۵ و ۱۳۵۵.

